

Tarih, sadece tarihlerden ibaret değildir.

(Bu ayın Tarih ve Toplum dergisini gördünüz mü?)

II. Murad'ın Tahtı Terkedişi ve Yeniden Cölüsü
Franz Babinger

Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar:
Ermeni Alfabesiyle Türkçe
Prof. Dr. Talât Tekin

Paralarla Tarih (II):

II. Murad Dönemi Sikkeleri

Cüneyt Ölçer

Luther: Tutucu mu, Devrimci mi?

Michael Mullett

Alafranga Dedikleri

Cevdet Kudret

Türk Karikatürünün Babası: Cem

Taha Toros

Harita:

18. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay:

Tarik'ten Seçmeler

Dr. Uygur Kocabaşoğlu

Müftü Bahai Efendi,

Bektaş Ağa ve İngiliz Elçisi: 1649-1651

Prof. Dr. Taner Timur

Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler:

Kadın (II)

Türkçülüğün Tarihinden:

Enver Celâlettin Paşa'nın

Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası Yazıları (4)

Gnomon ve Güneş Saati (I):

Masa Gnomonları

Dr. Yü. Müh. A. Necati Akgür

Kitabiyat:

1599'da Kahire'de Günlük Hayat/ Orhan Şaik Gökyay

Dieter Forte'nin Tarih Anlayışı/ Halil Berktaş

Bir İntihal Daha/ Prof. Dr. Nejat Göyünç

Osmanlı İmparatorluğunda

Fransız Çıkarları ve Emperyalizm/ Serhan Ada

Geçmiş Şölenler (2):

Sultan Vahideddin'in Bir Öğle Yemeği

F. Muhtar Katircioğlu

tarih
toplum

İLETİŞİM YAYINLARI/PERKA A.Ş. Klodfarer Cad. İletişim Han,
Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 520 14 53 - 520 14 54 - 520 14 55

İSAM Kütüphanesi

D064432

49'4 NİSAN - MAYIS 1984 YAPIT

YAPIT

TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

SAYI 49'4 NİSAN - MAYIS 1984 — 300 LİRA

İSKENDER GÖKALP
Ekonomide Düzenleme Kavramı

SUNGUR SAVRAN
Liberalizm, Azgelişmişlik, Devlet

NEDİM GÜRSEL
Şiir ve Masal

MEHMET GENÇ
Osmanlı Ekonomisi ve Savaş

BORATAV — ÖKÇÜN — PAMUK
XIX. yy. Osmanlı Ücretleri

KORKUT BORATAV
Popülizm Üzerine Ek

NURİ KARACAN
Yine Popülizm Üstüne

ÜMİT HASSAN
"İlk Devlet" Neye Yarar?

HALİL BERKTAY
"Tarih Bilinci"mizin Durumu

IONNA KUÇURADI
Bir Toplumbilimleri Sözlüğü

DOST

YAPIT

SAYI 49' 4 NİSAN/MAYIS 1984

YAPIT

Toplumsal Araştırmalar Dergisi

Sahibi ve Yayımcısı
Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Kooperatifi
adına Türker ALKAN

Sorumlu Yazışları Müdürü
Türker ALKAN

Yazı Kurulu
Türker ALKAN, Halil BERKTAY, Korkut BORATAY, Nuri KARACAN,
Yakup KEPENEK, Çağlar KEYDER, Şevket PAMUK,
Bülent TANÖR, Mete TUNÇAY

Yazı Kurulu ile Haberleşme Adresi
P.K. 658, Kızılay - Ankara

Yönetim Yeri ve Abone İsteme Adresi
Hanımeli Sokak No: 51/7 Sıhhiye - Ankara
Posta Çeki: 10687-9

Abone Koşulları:
1 yıllık 1.500.— TL
Yurtdışı \$ 15

İlanlar

Arka kapak: 20.000.—, İç sayfalar, tam sayfa: 15.000.—, yarım sayfa: 7.500.—
çeyrek sayfa: 3.500.— TL

Dizgi - Baskı ve Cilt:
Olgaç Matbaası
18 51 35 — 18 17 63 Ankara

Kapak Düzeni
Ümit ÖGMEL

Kapak Baskısı

UNAL OFFSET matbaada ve yayıncılık
29 82 47/30 6186

İKİ AYDA BİR ÇIKAR

- 3 Yazı Kurulu SUNUŞ
5 İskender Gökalp EKONOMİDE DÜZENLEME KAVRAMI
20 Sungur Savran YENİ LİBERALİZM, AZGELİŞMİŞ
KAPİTALİZM, DEVLET
33 Nedim Gürsel NÂZİM HİKMET VE HALK MASALLARI
52 Mehmet Genç XVIII. YÜZYILDA OSMANLI
EKONOMİSİ VE SAVAŞ
62 Korkut Boratay, OSMANLI ÜCRETLERİ
Gündüz Ökçün, VE DÜNYA EKONOMİSİ,
Şevket Pamuk 1839 - 1913

İLETİŞİ

- 77 Korkut Boratay POPÜLİZM ÜZERİNE BAZI
EK NOTLAR
81 Nuri Karacan YİNE POPÜLİZM ÜSTÜNE

KİTAPLAR

- 84 Ümit Hassan «İLK DEVLET» NEYE YARAR ?
99 Halil Berktay BİZİM «TARİH BİLİNCİ»MİZ
NE DURUMDA ?
109 İoanna Kuçuradi BİR TOPLUMBİLİMLERİ «SÖZLÜĞÜ»
111 BİZE GELEN YAYINLAR

XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş*

I

Osmanlı ekonomisi XVIII. yüzyılda, birbirinden oldukça farklı trendler gösteren iki döneme ayrılabilir. Yüzyılın başlarından 1760 yıllarına kadar uzanan birinci dönemde, genel bir ekspansiyon ve gelişme trendi, ekonominin hemen bütün sektörlerinde müşahade edilir. Buna karşılık, ilk belirtileri 1760'larda başlayan ikinci dönem, oldukça uzun sürmüş görünen daralma ve buhran belirtileri ile temayüz eder.

(*) 24 - 28 Ağustos 1983'te ABD'nin Princeton Üniversitesinde düzenlenen «Türkiye İktisadi ve Sosyal Tarihi» seminerine sunulan tebliğin Türkçe metnidir.

«Osmanlı Ekonomisi ve Savaş» konusunda yaptığım çalışmanın ancak bir bölümüne ait özeti ihtiva eden bu metni, yakın bir tarihte, ayrıntılı notları, ekleri ve tabloları ile tamamlayabilme ümidi içinde, şimdilik, seminere sunulan biçiminde konuşma uslubu dahil hemen hemen hiçbir değişiklik yapmadan, aynen vermekle yetiniyorum.

Tebliğ, seminerde sunma ve tartışma esnasında, konuya vukufu ve mükemmel İngilizcesi ile lûtfettiği unutulmaz yardımları için şükranlarımın bir ifadesi olarak, dostum ve meslekdaşım Şevket Pamuk'a ithaf, ve onun da arzusunun uygun olarak **Yapıt'a** takdim edebilmekten mutluluk duyuyorum - **Mehmet GENÇ**.

Ekonomiyi, birbirinden belirgin şekilde farklılıklar gösteren iki ayrı döneme ayırdığını kaydettiğim 1760 yıllarının, aynı zamanda, XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin yaptığı savaşlar bakımından da belki çok daha belirgin bir sınır çizgisi olarak görüldüğü malumdur.

Gerçekten, yüzyılın ilk yarısındaki savaşlar, ciddi sayılabilecek bir yenilgi göstermez. Hatta, çoğunluğu muvaffakiyetle sonuçlandırılabilmiştir. O kadar ki, Devlet, daha önce, Avrupadaki komşularının tümünün müttefik olarak cephe aldığı 16 yıllık uzun ve yorucu bir savaşın (1683 - 1699) sonunda uğradığı toprak kayıplarını önemli ölçüde gidermeyi başarmıştır. Buna karşılık, yüzyılın ikinci yarısında yer alan savaşlarda kaydedilen yenilgi, açık ve kesin olmuştur.

Bu iki döneme ait savaşların, ekonomidekine benzer şekilde birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış olması, bu iki fenomen gurbu arasındaki ilişkileri düşünmeğe değer bir problem sahası haline getirmektedir.

Konferansının amacı bu ilişkilerin mekanizmalarını teşhise çalışmak ve muhtemel sonuçları hakkında bazı tahminler yürütmekten ibarettir.

II

Osmanlı ekonomisi XVIII. yüzyılın ilk yarısında, hemen hemen bütün sektörlerle şâmil bir genişleme içinde görünür. Büyük merkezlerde uzak pazarlar için üretim yapan sınaî imalat genişlemektedir. İstanbul, Halep, Ankara, Bursa, Tokat, Edirne, Selânik gibi merkezlerde mevcut artizanî endüstri imalatı artmakta, yeni faaliyet dalları ortaya çıkmaktadır. Özellikle dokuma sanayiinde üretim artışı ve yayılma belirgindir. Batı Anadolu'da ve Rumeli'de pamuklu imalatına yeni sahne olmağa başlamış, bir çok şehir ve kasaba müşahade ediyoruz. Bunun yanında, eskiden beri tanınmış birer pamuklu dokuma merkezi olan Tokat ve Halep'te, manifaktür düzeyinde inkişaf gösteren pamuklunun yanında, pamuklu basma manifaktürleri kurulmakta; kurulmuş olanlar, hissedilir büyüklükte ilâve fizik sermaye yatırımlarına sahne olmaktadır. Daha evvel, İstanbul'da sadece esnafın mahdut sayıda küçük atölyelerinde imal ettiği pamuklu basma için, Devlet yatırımı olarak 1717 ile 1760 arasında 3 büyük manifaktür kurulmuştur. Tokat'taki basma üretiminin, 1730 ile 1750 arasında yüzde 100 civarında artış gösterdiğini vergi kayıtlarından anlıyoruz. Mevcut üretim merkezlerine, aynı dönemde eklenen yenileri arasında Sakız ve Girit adalarını zikretmek lâzımdır. XVII. yüzyılın sonlarına kadar yetiştirdiği ipek ve pamuğu ihraç ettiğini bildiğimiz Sakız adası, 1720'lerden sonra giderek gelişen bir dokuma imalatı merkezi haline gelmiş ve kendi ipek üretimini tükettikten başka, Ege çevresinin ipek mahsullerini de ithal etmeğe başlamıştır. 1740 yıllarında 1800 kadar tezgâh'ın ipekli sanayiinde faal durumda bulunduğu Sakız, 1750'lerde bütün İmparatorluk pazarlarında, özellikle İstanbul ve Karadeniz

bölgesinde, ithal malları ile başarılı şekilde rekabet etmekte ve sürümünü genişletmektedir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında imparatorluğun ipekli ithalatında görülen hissedilir azalma ile Sakız'daki bu gelişmeyi ve İstanbul ile Edirne'de ipekli sanayiinin kaydettiği belirgin genişlemeyi birbirinden bağımsız saymak mümkün görünmemektedir. Girit, yüzyılın başlarında zeytinyağı ihraç eden bir adadır ve ancak birkaç sabunhaneye sahiptir; 1720'lerden itibaren 10-20 yıl içinde, sabunhane sayısı 10 mislinden fazla artmış ve zeytinyağı üretimi azalmadığı halde ihracat düşmüş, sabun üretimi ve ihracı artmağa başlamıştır. Girit sabunu 1750'lerde bütün Karadeniz bölgesinde geniş sürümü olan, hattâ Rusya ve Avrupa'ya da ihraç edilen kaliteli mamullerdir. İmparatorluğun başlıca demir üretim merkezlerinin başında gelen Sofya - Samakov bölgesinde 1720'ye doğru 80 kadar demir fırını faaliyettedir. 1730 - 40 yıllarında yeni yeni fırınların açılmasına izin verildiğine dair kayıtlar vardır. Demir üretimindeki genişleme o mertebe ye varmıştır ki, 1760 yıllarında Samakov kadısı, demir fırınlarının bölgede ormanları tahrib ederek odun kıtlığına sebep olduğu konusunda Divana bir rapor göndermekte ve yeni fırınlar açılmasına artık izin verilmemesini istemektedir. Demir üretiminde, enerji kaynağı gibi işçi bulmakta da zorluk çekildiğini ve maden sahiplerinin ücreti arttırarak birbirlerinin işçilerini kapmaya uğraştıklarını, aynı yılların belgelerinde görüyoruz.

Yaygın diye nitelediğimiz bu gelişmenin belki en ilgi çekici yanı, Devletin ve askeri zümre mensuplarının da belirgin şekilde, sınaî sahada yeni yeni yatırımlar yapmalarıdır. Yüzyılın başlarından itibaren devlet, ithal ikamesinin ilk örnekleri arasında sayılabilecek yünlû, ipekli ve kâğıt imalatında manifaktürler kurmuştur. Boya, basma, yelkenbezi, tütün, çini ve şişe imalatı sahasında fizik kapitali devletçe sağlanmış birçok manifaktür tesis edilmiştir.

Gelişme yalnız sınaî imalata inhisar etmez; zirai üretim ve ihracatta da hissedilir bir artıştan bahsetmeğe imkân verecek belirtiler vardır. XVIII. yüzyılın başlarına kadar, hububat ihracı prensip olarak yasaklanır ve sadece arızı olarak izin verilirken, bu tarihlerden itibaren, ihracat serbestisi süreklilik kazanır ve yasaklar geçici ve arızı olmaya başlar. Daha önce ihracı zaman zaman yasaklanan pamuk, iplik, yün, deri gibi malların ihracı, munzam bir ihracat vergisi konarak serbest bırakılır. Bu malların ihracat miktarında önemli bir genişleme olduğunu, yeni konan ihraç resimlerinin hasılatında kaydedilen belirgin artışlardan anlıyoruz.

Hafifçe yükselen bir fiyat istikrarı içinde gerçekleşmiş görünen bu genişleme döneminde, devlet bütçesine ait gelirler de, 1700/1710 ile 1760/1765 yılları arasında 10 milyon kuruştan 14,5 milyon'a yükselmiştir. Gelirlerdeki bu artışın bir bölümünün, timar sistemi içinde bulunan birçok vergi kaynağının mukataalaştırılması, yani bütçeye nakdî gelir getirecek kalemlere dönüştürülmesinden ve ayrıca yeni bir takım vergilerin ihdas edilmesinden kaynaklanmış olduğuna şüphe yoktur. Ancak, önemli bir para ope-

rasyonunun yer almadığı bu yarım yüzyıllık süre içinde, % 50'ye yaklaşan gelir artışının tamamı bu kaynaklardan doğmuş olamayacağı için, hiç değilse bir bölümünün de, ekonomide sözünü ettiğimiz genişlemenin göstergelerinden biri olarak düşünülmesi gerektiğini ekleyebiliriz.

III

Ekonominin hemen hemen bütün sektörlerini içine alan bu genişleme, yüzyılın ikinci yarısında yerini, aynı derecede yaygın olduğu söylenebilecek bir daralma ve gerilemeye bırakmış görünmektedir.

Yüzyılın ortalarına kadar gelişmekte olduğunu gördüğümüz sektör ve bölgelerin çoğunda, 1760/70 yıllarından itibaren giderek belirginleşen bir üretim azalması olduğu, Osmanlı maliyesinin vergi gelirlerine ilişkin kayıtların incelenmesinden açıkça ortaya çıkmaktadır. Ankara'nın sof ve şal imalatında, Bursa'nın pamuklu ve ipekli dokuma üretiminde, birbirine oldukça paralel olarak, 1760'lardan 1790'lara kadar yüzde 30 civarında bir düşme görülmektedir. 1740'larda 1800 tezgâhla çalıştığını kaydettiğimiz Sakız ipekli sanayii, 1770'lerde 500 tezgaha inmiştir. Dokuma üretiminin, kaba da olsa bir göstergesi olarak düşünebileceğimiz boyahane gelirleri, Sakız'da 1763 ile 1802 arasında yüzde 5 oranında azalmıştır. Bursa'da boyahane gelirlerindeki azalma ise 1769 ile 1797 arasında yüzde 60 civarındadır. Tokat'ta basma imalatı, 1770'lerde, 1750'lerdeki düzeyinin yüzde 25'ine inmiş ve yıllarca bu düşük düzeyde kalmış görünmektedir. Yüzyılın ortalarında, yalnız İmparatorluk pazarlarında hâkim olmakla kalmayıp, Rusya'dan Batı Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir bölgede ihracat da yaptığını bildiğimiz Girit'in sabun imalatı, 1780'lerden itibaren öylesine gerilemiştir ki, İstanbul'un sabun ihtiyacını bile karşılayamaz hale gelmiş ve Devlet, sabunla birlikte, ana ham maddesi olan zeytinyağı'na da ihraç yasağı koymak zorunda kalmıştır. Samakov'un odun ve işçi kıtlığından şikâyetlere yol açacak derecede genişlemiş olduğuna şahit olduğumuz demir fırınlarında faaliyet, 1790'larda, önce salgın hastalık yüzünden azalmış; arkasından da, iç güvenliğin bozulmasına ait tipik etkileri yansıtan ilginç bir örnek olarak, Balkanlarda «dağlı» diye nitelenen eşkiyanın madendeki tesisleri korunak gibi kullanmaya başlamaları sonucu tamamen durmuştur.

Birkaç örnek vermekle yetindiğimiz gerileme, sadece sanayiye inhisar etmeyip, ziraate de şamil görünür. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında sıklaşan ihraç yasakları arasında başta hububat olmak üzere birçok ziraî mahsullerin de yer almasını bu şekilde yorumlayabiliriz. İhraç yasaklarının 1800 yıllarına doğru hububat, deri, yün, ipek gibi ham maddeler yanında zeytinyağı, sabun, işlenmiş deri, ipekli ve pamuklu kumaş gibi mamullere de uygulanmağa başlamış olması, ekonomide bütün sektörleri içine alan, yaygın bir buhran karşısında bulunduğumuzu ve istihsal ile talep

arasında ciddi bir dengesizliğin teessüs etmiş bulunduğunu düşündürecek mahiyettedir¹.

Bu dönemde ekonomide ve Devlet maliyesinde gözlenen belirligin vasıf ve eğilimleri de şöyle özetleyebiliriz : Fiyat artışı, giderek hızlanan bir tempo ile 1760'lardan 1800'e kadar yüzde 200'ü geçer. 1790 - 1800 civarında enflasyon hızı, o zamana kadar pek görülmemiş bir boyutta olmak üzere yıllık yüzde 5 civarına yükselir. Devlet harcamaları, normal yıllarda, fiyat artışları derecesinde olmamakla beraber, önemli oranlarda artış gösterir. 1761 ile 1785 arasında yıllık harcama miktarı yüzde 30 civarında artar; bu artış savaş yıllarında yüzde 100 derecelerine kadar yükselir. Harcamalardaki bu artışa karşılık, aynı dönemde bütçenin vergi gelirleri, yeni vergi kaynakları ilâve edilmesine ve mevcut olanların bir bölümünde tarifelerin yükseltilmesine rağmen, iktisadi faaliyetin global hacmindeki azalmanın bir ifadesi olarak da yorumlayabileceğimiz bir durgunluk içinde kalır. Bütün bu değişmelerin ve değişmemelerin maliye bakımından anlamı, giderek büyüyen bütçe açıklarının önemli bir sorun haline gelmesidir, diyebiliriz.

IV

Savaş ile ekonomi arasındaki ilişkiler, oldukça karmaşık karşılıklılıklar ihtiva eden geniş bir yelpaze içinde yer alır. Ekonomi, ihtiyaçları ile savaşın nedenlerinden biri veya nedeni olabilir; imkânları ile, savaşın niteliğini ve/veya sonucunu etkiler. Savaş ekonomiden alıp tükettiği kaynakları neticede telâfi edecek veya aşacak bir zaferle bitebilir. Yahut kaynaklarda ilâve kayıplar gerektiren bir yenilgi ile sona erebilir. Savaşla birlikte, onunla az veya çok, direkt veya indirekt bağlantı içinde, açlık, salgın hastalık, göç, isyan, yangın gibi felâket ve meseleler de ortaya çıkabilir. Yahut savaş sayesinde yabancılara ait bir çok kaynağa kolayca sahip olunabilir.

Bütün bu ve benzeri karmaşık ilişkilerin önemli bölümü, «contingence» alanına girer. Bunlar olabilir, olmayabilir. Ama ne olursa olsun, hattâ nasıl biterse bitsin, savaşın mutlaka bir kısım kaynakları tüketmesi ve ekonomi üzerine belirli bir maliyet yükleyerek bazı değişmeler meydana getirmesi kaçınılmazdır.

Nazarî ve şematik olarak, Devlet, savaş için ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri serbest pazar mekanizmasının dışına hiç bir şekilde çıkmadan satın alıyor ve bunun için gerekli olan geliri de, ekonomiden adil şekilde nakden toplanan vergilerden sağlıyor

(1) Uzak pazarlar için üretim yapan şubelerde gerilemeyi tesbit etmek nisbeten kolay olmaktadır. Buna karşılık, kendi kendine yeterlilik düzeyindeki ev imalatının azaldığına dair delillerimiz pek yoktur. Ancak bu tür imalatın 1800 - 1830 arasında yer yer canlılığını koruduğuna ait gözlemlere bakarak, bu sektörde daralmanın daha hafif kalmış, hattâ biraz genişleme göstermiş olmasını da bir ihtimal olarak ekleyebiliriz. Çünkü bu sektör hakkındaki bilgilerimiz oldukça şüphelidir.

ise, savaşın ekonomide meydana getireceği muhtemel değişmeyi kısaca şöyle özetleyebiliriz : İstihdam ve üretim kompozisyonunda, savaş için üretim yapan sektörler lehinde bir genişleme, savaş dışı üretim yapan sektörlerde ise bir daralma beklenir. Eğer savaş öncesinde ekonomi tam istihdam seviyesinde idi ise, bu değişme oranında toplam refahta bir azalma görülür. Savaşın bitiminde ekonominin başlıca meselesi, üretim ve istihdam kompozisyonunu, tekrar sivil ihtiyaçlara intibak ettirmek ve refahı eski seviyesine çıkartacak kuvvetleri harekete geçirmekten ibaret kalır.

Bu şematik durumun zıddı olan diğer bir ideal durum da şudur : Devlet savaş için ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri, herhangi bir nakdi ödeme yapmadan bu mal ve hizmetleri üreten guruplardan, vergi şeklinde aynı olarak tahsil ediyorsa, ekonomide meydana gelecek değişmeler, yukarıdakinden çok farklı olur. Böyle bir durumda, savaş için talep edilen mal ve hizmetleri üretken sektörde genişlemeye ve üretim artışına yol açacak mekanizmalar işlemez. Aksine bu sektörde daralma eğilimi hâkim olur. Kaynakların savaş - dışı üretim alanlarına kaydırılması, sanayi - öncesi ekonomide mutad olan mobilite eksikliği yanında, savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin aslında sivil taleplerden pek farklı olmayan oldukça geniş bir yelpaze içinde yer alması yüzünden, hiç de kolay ve muhtemel görünmez. Binaenaleyh daralma eğilimi, bütün ekonomiye yaygın olarak, üretimin azalması ile birlikte prodüktivitenin de düşmesine yol açar. Bu ise, iktisadi büyümenin aşağı yukarı zıddı olan, «*iktisadi küçülme*» diye nitelenebileceğimiz çok özel bir sürecin işlemeğe başlaması demektir. Bu sürecin bir kere başladıktan sonra durdurulması veya tersine çevrilmesi son derecede zordur. Çünkü iktisadi küçülme ile birlikte savaşa ayrılabilen mal ve hizmet hacmindeki azalma, savunma gücünün zayıflaması, dış tehditlerin ve savaş ihtimalinin artmasına yol açarken, savaşların kazanılma ihtimalini de düşürür. Böylece, «*iktisadi küçülme*» ile «*yenilgi savaşları*» arasında tam bir kısır döngü niteliğinde bir karşılıklılık teessüs etmiş olur.

Realite, bu iki ideal şematik durumdan birine tam olarak uyacak şekilleri hiç bir zaman almaz, ama bu iki limit arasında, yerleşmeğe temayül ettiği mevkiin limitlerden birine veya diğerine yakın bulunmasına göre savaşın ekonomide meydana getireceği değişmeler ve bunlarla birlikte savaşın kaderi de istikamet ve hüviyet kazanır.

XVIII. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin savaşlarla ilişkilerini, malî organizasyona ait niteliklerin ne ölçüde etkilediğini takip edebilmek ve ilk bakışta anlaşılması kolay görünmeyen bazı paradoksal durumları vuzuhla kavrayabilmek için, bu iki ideal şemayı zihnimizde hazır tutmanın faydasız olmayacağı kanaatindeyim.

V

Savaş ile ekonomi arasındaki karşılıklı ilişkilerin karmaşık yumağı, savaş için talep ve istihlâk edilen kaynaklardan başlayacağına göre, biz de söze oradan başlayabiliriz.

Savaşların ekonomiden talep ettiği kaynaklar bakımından XVIII. yüzyılda dikkati çeken bazı önemli değişimler vardır.

Değişmelerin başında, savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin miktar itibarı ile yüzyılın ikinci yarısında hissedilir ölçüde artış göstermesi yer alır. Bu, savaşların çapında ve hasmın imkânlarındaki değişme ile de alakalıdır. Bu dönemde başlıca rakip mevkiinde bulunan Çarlık Rusyası, yüzyıl boyunca silâhlanma ve taktik sahasındaki ilerlemeleri bir yana, 1725 - 1796 arasında, sadece asker mevcudunu, bir tesbite göre yüzde 80 kadar arttırmıştır². Güçlü rakibe yetişebilmek için gittikçe daha çok kaynağın seferber edilmiş olacağı açıktır. Ama, yetişme başarısızlığı ve savaşlar yenilgi ile bittiği için kaynak tüketimi, başarılı veya kuvvet dengliği ile sonuçlanmış olmaları halinde beklenebilecek miktardan çok daha büyük olmuştur. 1770'te Çeşme'de, 1827'de Navarin'de yakılan Osmanlı donanmaları, yenilgi ile biten bir savaşın sebep olabileceği tüketimin büyüklüğü hakkında oldukça iyi birer örneklerdir.

Bu değişme ile bağlantılı, ama başka faktörleri de olan ikinci önemli değişme, fiyatlarda görülen hızlı artıştır. 1760 - 1800 arasında, savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin piyasa fiyatı yüzde 200'ün üzerinde bir artış göstermiştir.

Miktar artışlarına fiyatın yükselmesi eklenince, bütün bu mal ve hizmetlere ödenmesi gereken meblağların da geometrik şekilde büyümüş olacağı açıktır. Binaenaleyh, üçüncü önemli değişme, bütçe giderlerinde görülen artıştır.

Bütçe gelirlerinin ise masraflardaki bu artışa cevap verebilecek seviyeye çıkarılması, ekonominin mevcut imkânları ve monetizasyon derecesi yüzünden fevkalâde zordu. Osmanlı Devleti, strüktürel bir mahiyet gösteren bu zorluktan kurtulmak üzere uzun vâdede geliştirerek yerleştirdiği belirli bir malî sisteme sahipti.

Bu sisteme göre Devlet, savaş veya başka maksatlarla talep ettiği mal ve hizmetlerin önemli bölümünü, onları üreten gruplardan doğrudan doğruya vergi mükellefiyeti olarak sağlama imkânlarına malikti. Ünlü adı ile Avarız Vergisi, bu mükellefiyetin mesnedi idi. Pazar ilişkilerinin yeteri kadar gelişmediği bir ekonomide, büyük bir devletin ve onun ordusunun ihtiyaç duyacağı sayısız denebilecek kadar çeşitli mal ve hizmetleri, nakden toplamak vergi gelirleriyle piyasadan satın alarak temin etmek pratik değildi. Birçok hallerde mümkün de değildi. Emegi ve malı kıt olan, ulaştırma imkânları fevkalâde sınırlı bir teknolojik ortamda, pratik olan çözüm tarzı, mal ve hizmetin kaynağı kimde ve nerede ise, oradan vasıtasız olarak temin etmektir. Direkt üreticiden tahsil edeceği vergiyi, onun ürettiği mal veya hizmetle pazarda mübadele etmek yerine, üretimin kaynağında birbirine ikame etmek diye tavsif edebileceğimiz Avarız sistemi, kısaca bundan ibarettir.

(2) George L. Yaney, *The Systematization of Russian Government* (University of Illinois Press, 1973), s. 53.

İçinde doğduğu ekonomik muhite uygunluğu ve devlet ihtiyaçlarının karşılanması hususunda sağladığı öngörü olanakları (prediktibilite) bakımından rasyonel görünen sistemin bir mahzuru, bu yoldan talep ve tahsil edilen mal ve hizmetlerin, fiyat değişmelerine fevkalâde mukavim olmasıdır. Talep edilen miktarlar fazla değişmediği sürece, bunda bir problem yoktu. Ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında olduğu gibi, talep edilen miktarlar hissedilir derecede artınca, vergi yükü ağırlaşmaya başladı. Osmanlı adaleti, mal ve hizmeti kim ne kadar üretiyorsa, ondan o oranda almağa temayül ettiği için, sistem üretimi arttırmayı âdetâ cezalandıran bir etken haline geldi. Bu resmî talepler, sabit veya çok az değişen fiyatlar üzerinden yapıldığı için piyasada cari olan fiyat yükseldikçe, üreticiler üzerindeki vergi yükünü hem objektif hem de psikolojik olarak çok ağırlaştırmakta idi. Üretimi de düşürmüş olacağını kolayca tahmin edebileceğimiz böyle bir mükellefiyet karşısında üreticilerin başlıca iki tepkisi oldu : Verdiği mal ve hizmetlerin miktarını azalttı ve verdiklerinin de kalitesini düşürdü.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, yalnız daha çok değil, aynı zamanda daha kaliteli savaş malzemesine ihtiyaç duyan devlet için, bu bir paradokstu.

Barutu örnek olarak zikredebiliriz. Başlıca ham maddeleri olan güherçile, kömür ve kükürt, sözünü ettiğimiz satın alma sistemi içinde temin ediliyordu ve tabii, fiyatı yüzyıl boyunca hemen hiç değiştirilmemişti. Piyasa fiyatı yüzde 100 arttığı zaman, bunları üreticiden arzu edilen miktar ve kalitede bulmak imkânı pek kalmadı. Ve yüzyılın başlarına oranla, çok daha fazla miktarda ve iyi kalitede baruta ihtiyaç olduğu için, 1770'lerden itibaren artan ölçüde ithal etmek mecburiyeti doğdu.

Yurt içinden sağlanması mümkün görünen mallarda da, kademli şekilde, ihracatın miktar olarak sınırlandırılması, bu yetmediği takdirde tümü ile yasaklanması, başvuru ilk tedbirler arasında yer aldı. İhracat yasağının yeterli olmadığı hallerde yurtiçi tedavül ve mübadeleye de sınırlamalar getirildi. Devlet, talep ettiği malları bu tedbirlere rağmen sağlayamadığı durumlarda, müdahaleyi, alım tekeli koyarak piyasaya hâkim olacak şekilde genişletti. Hububat, demir, bakır, yelkenbezi, zeytinyağı, sabun gibi çeşitli mallarda giderek artan bir sıklıkla başvurulduğuna şahit olduğumuz bütün bu tedbirler zincirinin, üretim üzerindeki olumsuz etkileri yanında, devlet taleplerinin çeşidi ve hacmi arttığı oranda gittikçe daha geniş alanlardan bu malları derleme mecburiyeti ulaşım araçlarına da el koymayı gerektirdiği için, iç mübadele hacmini önemli ölçüde düşürdüğünü ve yalnız savaş için talep edilen mal ve hizmetleri değil, bunların dışında kalanlarını da bulunamaz hale getirerek gerçek bir kıtlığın şartlarını hazırlamış olacağını tahmin etmek zor değildir.

Giderek kıtlaşan mal ve hizmetleri, yurtiçinden veya dışarıdan sağlayabilmek için, yeni satınalma gücüne ihtiyaç vardı. Vergi gelirleri artmadığı ve arttırılamadığı için, bütçe açıklarının harcamalardaki artışlar sonucu kronikleştiğini, az önce ifade etmiştim.

Bu kronikleşen sorunu çözmek üzere uygulamaya konulan tedbirleri de şöyle özetleyebiliriz : Mutad olarak kullanılan para taşı (debasement) yanında, kıymetli madenlerden mamul eşya stokları eritilerek para haline getirildi³. Ayrıca, 1774 yılının başlarından itibaren, zamanın ünlü deyişi ile «ESHAM» adı verilen ve giderek hızla genişlemeğe namzed bulunan iç borçlanma, Türkiye maliye tarihinde ilk defa olmak üzere sistematik şekilde uygulamaya konuldu. Masrafları karşılamaya bu çareler yetmediği için bazı fevkalade yollara da başvuruldu. Bunlar arasında belki en dikkate değer olanı, terekeler üzerindeki devlet müdahalelerinde meydana gelen değişimdir. Yasal olarak Devlet, askerî sınıf mensuplarının terekelerine el koyma hakkına ötedenberi sahipti. Ancak, bu hak pratikte her zaman kullanılmazdı. 1770'lerden itibaren devlet bu hakkı giderek artan bir yoğunlukta kullandı. Ayrıca, daha da önemli olmak üzere, özel şahıslar arasında zengin olanların terekelerine de el koymağa başladı.

Finansman açığını kapamak üzere başvuru bu yolların hepsi, para arzını ve en başta Devlet talebini arttırdığı için, enflasyonu besleyen başlıca faktörler olmuştur. Para arzı ve talep artışı ile birlikte üretimde de düşme olduğunu kuvvetle tahmin ettirecek delillere dayanarak diyebiliriz ki, arzda azalma, talepte artma olduğu için fiyat artışları fevkalade hızlı seyretmiştir.

Kronikleşen bütçe açıklarının ve bunları telâfi etmek üzere alınan tedbirlerin, üretim üzerindeki bu olumsuz etkileri yanında, dolaylı bir sonucuna da burada işaret etmek gerekir. Devlet, ötedenberi ya doğrudan doğruya, yahut vakıflar vasıtası ile enfrastrüktür yatırımları yapardı. Kültür, eğitim, ulaştırma gibi alanlar yanında, başlangıçta da kısaca temas ettiğim gibi, doğrudan doğruya ekonomiye fizik kapital ilâve eden tipte yatırımlar da yapardı. Askerî zümre mensuplarının da kişisel olarak katıldığı bu yatırımların, ekonomiyi canlandırıcı ve prodüktiviteyi yükseltici etkileri vardı. XVIII. yüzyılın ortalarından sonra bu tip yatırımlarda belirgin bir azalma müşahade edilmektedir.

Yatırımları azalan, üretim faaliyeti kuvvetli caydırıcı etkilere maruz kalan, ulaştırma kapasitesi ve iç mübadele hacmi daralan bir ekonomide, üretimin, hattâ prodüktivitenin düşmeye temayül etmiş olacağını, henüz lâıyık ile kantifiye edemesek (nicelleştiremesek) de, kuvvetle tahmin edebileceğimizi söyleyebiliriz.

(3) Bu paralaştırmanın çapı hakkında bir fikir vermek üzere şu örneği zikredebiliriz : 1775'te Rusya'ya fevkalade elçi olarak gönderilen Abdülkerim Paşa'ya, yolda kullanması için verilen yemek takımı gümüşti; 1 yıl sonra 1793'te aynı statü ile gönderilen elçi Mustafa Rasih Paşa'ya verilenler ise bakır veya pirinç ve Paşa'nın ısrarlarına rağmen gümüş Paşa'ya verilenler ise bakır veya pirinçti ve Paşa'nın ısrarlarına rağmen gümüş eşya verilmesi imkânı bulunamamıştır. (Norman Itkowitz and Max Mote : *Mubadele, An Ottoman - Russian Exchange of Ambassadors*, The University of Chicago Press, 1970. s. 25 - 26).

rim. Bu düşme temayülü para arzında ve devlet talebindeki artış ile bir arada düşünüldüğü zaman, 1770 ile 1800 arasında giderek hızlanan ve 1840'lara kadar devam eden şiddetli enflasyonun sebebini izaha yeterlidir sanıyorum. Zira XVIII. yüzyılda devletin savaş için talep ettiği mal ve hizmetler, sivil taleplerden, söylediğim gibi, önemli farklılıklar göstermiyordu. Savaş gemisi ile ticaret gemisinin bile henüz kesin çizgilerle birbirinden farklılaşmadığı ve birbirinin işini kolayca yapabildiği çağda, devletin harp için talep ettiği mallar hububat, et gibi gıda maddeleri, dokuma, deri, metal, nakliye vasıtaları gibi sivil sektörde de talep edilen ziraî ve sınaî mallardı.

Hizmetler bakımından da durum pek farklı değildi. Harp için seferber edilen emeğin, sivil sektörde çalışan vasıflı ve vasıfsız işgücünden tek farkı, üretimden çekilmiş olmaktan ibaretti. Savaşın ziraî ve sınaî üretimin yoğunlaştığı Mart - Kasım aylarına münhasır kalan mevsimlik bir faaliyet olduğu bir çağda, cepheye giden her asker ile üretim biraz daha azalırken, tüketim biraz daha artmakta idi. Buna, şunu da eklemeliyiz : ülkede iç güvenliği sağlayan kadroların cepheye gitmesi ile yurt içi güvensizlik de artıyordu. Güvensizlik, savaş mevsimi bittikten sonra evlerine dönmeye başlayan leventlerle birlikte azalmıyor, artıyordu.

Savaşın arttırdığı çeşitli temaslarla ve azalttığı beslenme imkânları ile sebep olduğu tifo, kolera, veba gibi salgın hastalıklar da, ekonomiyi etkileyen yükleri arasında zikredilmelidir.

Savaşın üretim ve prodüktiviteyi düşürücü bütün bu etkileri ile daraltmış olduğu millî pazara, kaybedilen yerlerin tesirini de eklemek lazımdır. Karadeniz'in kuzeyinde uğranılan toprak kamyonları; Anadolu ve Rumeli'nin ziraat ve esnaflık üretiminin hem pazarı hem komünikasyon sahası olarak bölgedeki tekelin sarsılmış olmasının meydana getirdiği tesirler, kantitatif olarak hesaplanması belki zor, ama ihmal edilmesi de mümkün olmayan bir ağırlıkta olmuştur.

Son olarak, sorulması muhtemel bir soruyu da cevaplandırmak üzere, bu savaşların olumlu etkileri olup olmadığına da bir cümle ile temas etmek istersem, şunu diyebilirim : Modern fabrikasının ve onunla birlikte birçok yeni teknolojinin ülkeye girmesi bu sayede oldu; 1790 ile 1860 arasında muazzam denebilecek askerî yatırımlar yapıldı. Bunlar ekonomide modernleşmenin etkili birer odağı olabilecek çapta idi. Ancak, bu odak teşekkül edebilmek için, ekonomiden o kadar ağır taleplerde bulundu ki, ekonominin kendisinde, herhangi bir modernleşme tesirine cevap verecek takatı tekrar bulabilmek üzere 100 yıl beklemesi icap etmiştir.

Mehmet Genç'in, s. 52'deki dipnotunda sözünü ettiği ek ve tablolar, dergimizin baskısı başlamak üzereyken elinize geçtiğinden, ancak *Yapıt*'ın 5. sayısında ayrı bir bölüm halinde yayımlanabilecektir. — YAZI KURULU